

АДАМЗАТ ЖАШООСУНА ЭКОЛОГИЯНЫН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ

Адамзат жашоосунун экологияга тийгизген таасиринин экономикалык, социалдык иш чараларынын милдети программалары, максаты жөнүндө маалыматтар берилет.

**Табияттын түп сырына жетпес
адам акылы сырт чүмбөтүн көрүп
гана билгенине бактылуу.**

Галлер.

Кедейликти жоюу, калктын ден-соолугун жана жашоо турмушун жакшыртуу, социалдык экономикалык - милдеттери боюнча иш чаралардын комплексинде ишке ашыруу боюнча программалар иштелип чыгууда:

- ШПИРЭ-энергияны жана жаратылыш ресурстарын пайдалануу боюнча мектептик программасы;

- ПРООНдун жергиликтүү өз алдынча башкаруу боюнча программасы;

- Кыргыз-Швейцариялык «Токой» программасы;

Адам баласын жаратылышсыз, ал эми айлана чөйрөнү, адамсыз кароого мүмкүн эмес [7].

Бул процесске курчап турган чөйрөнү коргоо жана жаратылышты сарамжалдуу пайдалануу жагында көптөгөн адистер, төмөнкү чөйрөлөрдөгү эксперттер тартылууда. Жаратылышты коргоо инфраструктурасын чыңдоо, ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу, көзөмөл жүргүзүү, өнүктүрүү биздин эң башкы милдетибиз (1-схема).

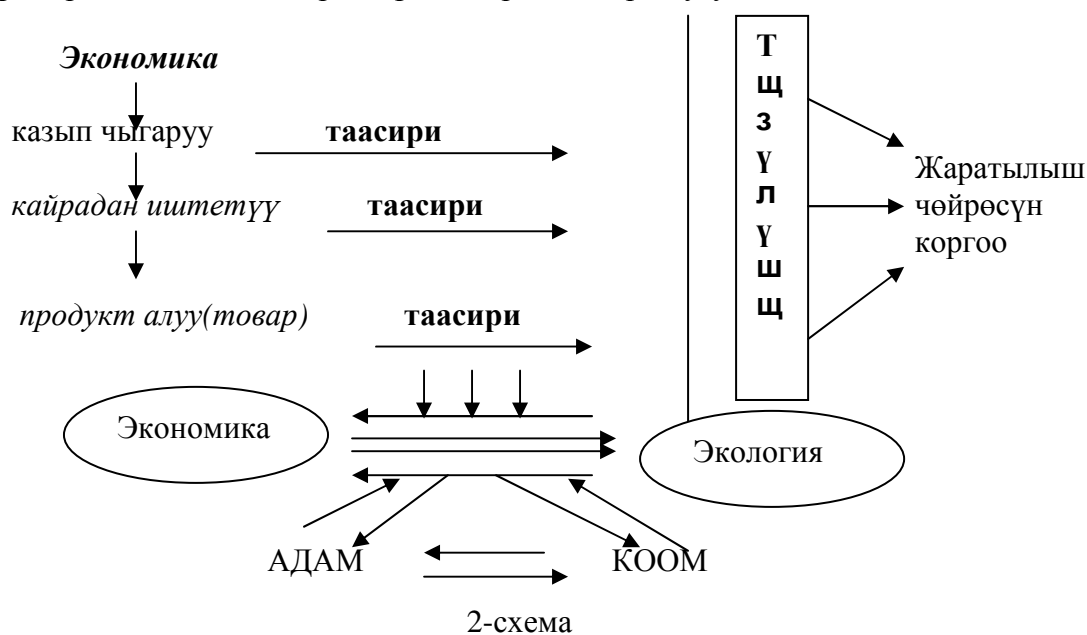
Кыргызстан - Борбордук Азиядагы 5,1 млн, адамга жакын (2005 - жылдагы маалымат боюнча) калкы жана 0,199 млн чарчы км, аянты бар мамлекет. Анын жаратылыш- климаттык шартынын өзгөчөлүгү дүйнөлүк океандан кыйла алыстыгы (3 миң км ашык) (Аламанов, 2005 – ж) жана жер шартынын деңиз деңгээлинен 350 метрден 7440 метрге чейинки диапазондогу тоолуу рельефи менен айырмаланат. Бул факторлорго континенталдуу климаттын типтүү белгиси жана ариддик тилкече мүнөздүү жалпы кургакчылык менен шартталган. Муну менен катар өлкөнүн рельефинин өзгөчөлүгү ар түрдүү субрегиондук климаттын калыптанышына аба ырайынын аптаптуу жана тоо этектериндеги тегиз жерлердеги нымдуулук жетишсиздигинен тартып, нымдуулук басымдуулук кылган жана бийик тоолуу жерлердеги жылуулуктун жетишсиздигине чейинки ошондой эле ар түрдүү жаратылыш ландшафтынын суу объектилеринин жергиликтүү флора жана фаунанын калыптанышы үчүн шарт түзөт.

Өлкөнүн аймагынын 94% дан ашыгын тоолор ээлеп жатат, алар деңиз деңгээлинен 3,5 – 4 миң метр бийиктикте түбөлүк мөңгүлөр жана кар катмарынын алдында жатат [9].

Өлкөдө экстенсивдүү технологияларды андан ары өнүктүрүү үчүн жер ресурстарынын олуттуу резерви жок. Шаарлар жана башка калктуу конуштар, өнөр жай объектилери, транспорттук коммуникациялар, талаалар ээлеген өздөштүрүлгөн ландшафт жалпы жер фондусунун 7% ашпайт.

Кыргызстанда жаратылыш-климаттык шартынын өзгөчөлүгү жер-суу жана биологиялык ресурстардын өз ара тыгыз байланышын шарттайт. Мындай байланыштардын кыйла масштабдуусу суулардын масштабдуусу суулардын башаттарында токой өскөн аянттардын кыскарып баратышынын мисалдарында айкын көрүнүп турат. Биздеги токойлордун азайып бара жатышы адам баласын ойлондурууга тийиш. Эгерде экологиялык тең салмактуулук бузулса, табигаттын капсалануу бороон чапкыны күч алып акыры бакубат жашоосу бузулат [7].

Токойлордун жер үстүндөгү суулардын башатынын табигый жөнгө салгычынын жыштыгынын азайышы нымдын топтолушуна тоскоолдук болуп жана селдердин, ташкындардын, жер көчкүлөрдүн ж.б. жаратылыш кырсыктарынын болушуна шарт түзүүдө. Мунун кесепетинен кыртыштык катмардын эрозиясына чагылдыруу процессин активдештирүүдө, өз кезегинде бул бири - бирине байланыштуу болгон жергиликтүү биологиялык жандыктардын түрлөрүнүн жана санынын өзгөрүшүнө алып келүүдө, мындай өз ара байланыштар өрөөндүү табигый экосистемалар (токой, талаа, суу, ж.б. 3-схема) үчүн да өзгөчө чарбачылык үчүн өздөштүрүлгөн аймактарда айрыкча байкалып турат, ал жерлердеги өзгөчө антропогендик фактордун таасири астында курчап турган чөйрөнүн бардык компоненттерин түп тамырынан бери бузуп салган.

Кыргызстандын аймагындагы климаттын өзгөрүшү, жер фондусунун жакырдыгы жана биологиялык ар түрдүүлүктүн кыскарышы менен байланышкан терс процесстердин симптому байкалгандыгын айгинелеп турат. Бул процесстер жер, суу биологиялык ресурстарга таасир тийгизет, аларды сарамжалдуу пайдалануу жашоо турмушту камсыз кылуунун милдеттүү шарты болуп гана саналбастан, жумушсуздукту жоюу өлкөнүн туруктуу өнүгүшүн камсыз кылуунун негизги факторлору болуп саналат.

Төмөндөгү негизги милдеттер.

- Курчап турган чөйрөдөгү антропогендик таасирдин даражасын азайтуу;
- Жердин жакырдануусунун деңгээлин төмөндөтүү;
- Суу жана энергетикалык ресурстарды сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу.

«Дүйнөдө биз пайда кылган бүгүнкү маселелер аларды жараткан аң-сезим, аңдоо, ой жүгүртүү деңгээлинде чечиле албайт» А.Эйнштейн.

Ошондуктан, системалык, өнүгүүнүн бардык аспектилерин комплексте кароого мүмкүнчүлүк берген ой жүгүртүүнүн жаңы түрү керек экендиги шексиз.

Бир нече муундар бою өнүгүүнүн негизи болуп экономикалык ишмердүүлүк эсептелген(2-схема). Ал адамдардын жетиштүүлүгүн, б.а., жашоонун сапатын камсыз кылган.

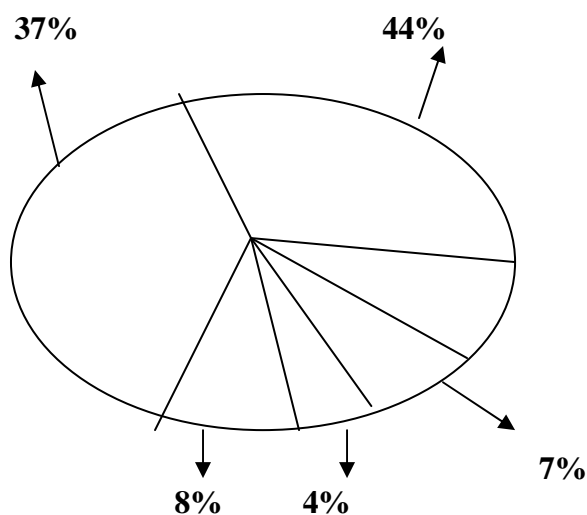
Бирок азыркы шартта жашоонун сапаты айлана-чөйрөнүн абалына көз каранды.

«Мамлекет экономикалык жактан өнүкмөйүн, экологиясы жолго коюлбайт, Экономикасы начар жаратылышы жабыркоонун үстүндө болот» - У.К. Рейли.

Учурда чечилип жаткан экологиялык маселелер климаттын өзгөрүлүшүнө, суу булактарынын булганышына, жерлердин бузулушуна, бардык табигый ресурстардын соолушуна, калдыктардын топтолушуна байланыштуу.

Айлана-чөйрө менен адам ишмердүүлүгүнүн ортосундагы байланышка баа берүү айлана - чөйрөнүн бузулушу жашоонун сапатына: адамдардын ден-соолугуна жашоонун экономикалык өнүгүү деңгээлинин төмөндөшүнө, керек болсо, улуттук коопсуздукка да олуттуу таасир тийгизе баштагандыгын ырастады. Мисалы, көлмөлөрдүн булганышы түшүмдүүлүктүн төмөндөшүнө себеп болот, натыйжада айыл калкы жакырданат.

Азыркы учурда жер планетасындагы биосферанын экологиялык тең салмактуулугун сактоо, жаратылыштык жандуу жана жансыз байлыктарды сарамжалдуу пайдалануу, айлана - чөйрөнү коргоо, жердин деградациясын азайтуу, табыгый экосистемаларды калыбына келтирүү жана коргоо маселелери адам баласынын алдыдагы эң чоң маанилүү проблемалары болуп саналат.

3-схема

Э.Ж. Шукуровдун классификациясы боюнча:

1. Токой экосистемасы 8% түзөт.
2. Талаа экосистемасы 44% түзөт.
3. Тоо экосистемасы 44% түзөт.
4. Суу экосистемасы 4% түзөт.
5. Антропогендик экосистемасы 7% түзөт.
6. Чөл экосистемасы 37% түзөт.

Адабияттар

1. Арустамов Э.А. Природопользование. –М., 2005, -с 132-133.
2. Шукуров Э.Ж. Выделение и оценка экосистем в целях сохранения биоразнообразия и устойчивого развития региона // Информационный бюллетень Дайджест: Центрально-азиатский трансграничный проект ГЭФ по сохранению Биоразнообразия Западного Тянь-Шаня, 2002. -№ 3.
3. Слонин А.Д. Итоги изучения физиологических адаптаций к природным факторам среды. -Новосибирск, 1981. Т.1, -с. 21-23.
4. Кыргызстан өлкөнүн абалына баа берүү. –Бишкек, 2001, -с. 135.
5. Борбордук Азиянын суу маселелери. –Бишкек, 2004, -с. 142.
6. Дөөталиев С., Дөөталиев Ч. Кыргызстандын жаратылыш ресурстарын пайдалануу экономикасы. –Б., 2003.
7. Мектеп (журнал), № 5, 2000.

8. Диалог (журнал) № 8, 2005.
9. Кыргызстандын географиясы. Энциклопедия. –Б., 2004.